

Η ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΠΛΕΥΡΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

Αποτελεί σχεδόν κοινή όμολογία πώς όταν αναφερόμαστε στους μεγάλους φιλοσόφους τους αντιμετωπίζουμε με κάποιο δέος. Ακόμη και μιὰ κριτική ματιά δεν ξεπερνά τὰ ὅρια τοῦ μεγάλου σεβασμοῦ. Τὰ ὀνόματά τους φαντάζουν στὸ στερέωμα τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας ὡς ἀπλανεῖς, ἀκίνητοι ἀστέρες τῶν ὀποίων τὸ φῶς φθάνει μέσα ἀπὸ τοὺς αἰῶνες ἕως ἐμᾶς ἀναλλοίωτο. Καὶ ἔτσι συχνὰ ἀκούγονται φράσεις τοῦ τύπου: «ὁ Πλάτων εἶπε», «ὅπως διδάσκει ὁ Ἀριστοτέλης», «τὸ τόνισε ὁ Κάντ» κ.ἄ. Ὁ φιλόσοφος φαίνεται νὰ συνδέεται μὲ τὸ ἔργο του, καὶ αὐτὸ δείχνει νὰ συγκαλύπτει τὴν βαθειὰ διάσταση, τὴν ἀνθρώπινη διάσταση.

Πόσο θὰ κερδίζαμε ὅμως, πόσο θὰ φώτιζε τὴν δικὴ μας ἔλξη στὴν φιλοσοφία ἂν φανταζόμασταν νὰ παλεύει ὁ φιλόσοφος μὲ προβλήματα ποὺ θέλει νὰ κατανοήσει, μὲ ἐρωτήματα ποὺ βασανίζουν, μὲ δυσκολίες ποὺ ὑψώνονται στὸν φιλόσοφο νοῦ ὡς ἀνυπέβλητες. Καὶ πῶς νὰ μὴν συμμεριζόμασταν τὴν χαρά του, ὅταν πιστεύει ὅτι ἔχει ἀπάντηση στὰ ἐρωτήματα.

Ἄς μὴν παρερμηνευθοῦν τὰ λόγια μου. Δὲν ὑποστηρίζω τὸν «βιογραφισμό». Δὲν ὑποστηρίζω ὅτι τὸ ἔργο προσεγγίζεται καὶ ἐρμηνεύεται ὀρθότερα μέσα ἀπὸ βιογραφικὰ στοιχεῖα, μέσα ἀπὸ γεγονότα τῆς ζωῆς ἑνὸς φιλοσόφου. Λέγω ἀπλὰ ὅτι φιλοσοφία καὶ ζωὴ πᾶνε μαζί, ὅτι δὲν διαχωρίζεται τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, ὅτι ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη φωτίζει τὶς ζωές μας. Τὴν φιλοσοφία τὴν βιώνουμε, καὶ ἴσως τότε ἢ ματιὰ μας στὸ ἔργο ἑνὸς φιλοσόφου νὰ εἶναι ματιὰ ποὺ δὲν χάνει τὸν ἄνθρωπο μέσα ἀπὸ τὸ ἔργο του.

Ἐπέλεξα ἔτσι, σήμερα, στὴν ἐναρκτήρια αὐτὴ ὀμιλία, νὰ ἀφήσω νὰ ἀναδειχθοῦν πτυχεῖς τῆς ἀνθρώπινης πλευρᾶς τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἀνθρώπινη πλευρὰ δὲν σημαίνει ὅτι αὐτὴ παραβάλλεται μὲ μίαν ἄλλη, μία θεϊκὴ πλευρά. Σημαίνει νὰ αἰσθανθοῦμε τὸν Ἀριστοτέλη μέσα ἀπὸ τὴν ἀγάπη του γιὰ δύο πράγματα: τὴν ἀγάπη στὴν γνώση, τὴν φιλοσοφία, τὴν ἀγάπη στὴν φύση, τὸν φυσικὸ κόσμο.

Δύσκολα φανταζόμαστε τοὺς μεγάλους φιλοσόφους ὡς παιδιὰ, ὡς νέους νὰ σπουδάζουν. Εἶναι σὰν νὰ τοὺς θεωροῦμε γεννημένους σοφοὺς. Μεγάλωσαν

ὅμως κι αὐτοὶ σὲ ὀρισμένη ἱστορική στιγμή, σὲ περιβάλλον κοινωνικὸ καὶ στὸ πλαίσιο τῆς «πόλεως» μὲ νόμους, θεσμοὺς, ἥθη, ἔθιμα, θρησκευτικὲς λατρεῖες.

Ἔτσι αὐτὰ ἀποτελοῦν πλαίσιο ἀπὸ τὸ ὁποῖο δὲν ξεφεύγει κανεὶς εὐκόλα στὴν καθημερινή του ζωὴ. Ἀργότερα, μετὰ τὶς σπουδές, ἀκολουθοῦν οἱ θεωρητικὲς θέσεις μὲ ἀπορίες καὶ ἐρμηνεῖες, σὰν ἔρχεται ἡ διδασκαλία.

Ἐκεῖνο ποῦ ἔχει σημασία, ὅταν πλησιάζουμε τὴν ἀνθρώπινη πλευρὰ τοῦ Ἀριστοτέλη, εἶναι νὰ ἰδοῦμε πῶς ἐνεργεῖ ὅταν αἰσθάνεται, ἠλικιωμένος πιά, νὰ πλησιάζει ὁ θάνατος. Γράφει, ὅπως πάντα ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, τὴν διαθήκη του. Καὶ ἐκεῖ σκέφτεται τοὺς δικούς του, ἀλλὰ θυμᾶται καὶ τί ὀφείλει στοὺς θεοὺς. Ἀφήνει ἐντολὴ στὸν Ἀντίπατρο, τὸν ἐκτελεστή τῆς διαθήκης, νὰ φροντίσουν νὰ στηθεῖ τὸ ἄγαλμα τῆς μητέρας του, ποῦ εἶχε παραγγεῖλει, στὴν Νεμέα ἢ ὅπου ἄλλοῦ κρίνουν καὶ νὰ ἀφιερωθεῖ στὴν Δήμητρα. Τοὺς ζητεῖ ἀκόμη νὰ στησεῖ ὁ Νικάνωρ ἀγάλματα σὲ φυσικὸ μέγεθος τοῦ Δία καὶ τῆς Ἀθηνᾶς, γιατί εἶναι οἱ θεοὶ οἱ ὁποῖοι ἔσωσαν τὰ Στάγειρα, τὴν πατρίδα του.

Πόσο μακριὰ εἶναι –ἐὰν εἶναι– ἀπὸ τὸν Σωκράτη ὁ ὁποῖος μὲ τὰ τελευταῖα πρὶν πεθάνει λόγια του θυμίζει στὸν Κρίτων νὰ μὴν ἀμελήσει νὰ θυσιάσει ἕναν πετεινὸ στὸν Ἀσκληπιό;

Ὁ Κρίτων, ἔφη τῷ Ἀσκληπιῷ ὀφείλομεν ἀλεκτρυόνα· ἀλλὰ ἀπόδοτε καὶ μὴ ἀμελήσετε.¹

Πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι, στὴν ἔσχατη στιγμή ἀλλὰ καὶ στὴν ὅλη ζωὴ, ἡ ἰδέα μιᾶς ἀνώτερης δυνάμεις δὲν ἐγκαταλείπει τὸν ἄνθρωπο. Τὸ πρῶτο καθήκον, γράφει ὁ Ἀριστοτέλης, εἶναι στοὺς θεοὺς, μετὰ στοὺς δαίμονες, στὴν πατρίδα, στοὺς γονεῖς.

Ἔστι δὲ πρῶτα τῶν δικαίων τὰ πρὸς τοὺς θεοὺς, εἶτα δὲ πρὸς δαίμονας, εἶτα πρὸς πατρίδα καὶ γονεῖς,² [...].

Ἄν κάποιος ἀμφισβητήσῃ ὅτι πρέπει νὰ τιμῶνται οἱ θεοὶ καὶ νὰ ἀγαποῦμε τοὺς γονεῖς, αὐτὸς ἀξίζει νὰ τιμωρηθεῖ.³

Στὶς *Διαλέξεις στὴν Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας*⁴ ὁ Hegel θὰ γράψῃ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀδικήθηκε ὅσο κανένας ἄλλος φιλόσοφος ἀπὸ ἀνόητες παραδόσεις (gedankenlose Traditionen) οἱ ὁποῖες ἐξακολουθοῦν νὰ ἐπιβιώνουν ἕως τὶς ἡμέρες του, ὅτι τὸν Ἀριστοτέλη δὲν τὸν γνωρίζουν ἀκόμη πολὺ (ist jetzt wenig bekannt). Καὶ αὐτὸ ὀφείλεται, σὲ μεγάλο μέρος, στὴν ἐσφαλμένη ἀντίληψη ὅτι ὁ ἰδεαλισμὸς

¹ Φαίδων, α 118.

² *Περὶ ἀρετῶν καὶ κακιῶν*, 1250b 18.

³ *Τοπικά* 105a.

⁴ G. W. F. Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie, Teil 3*, Bd. 8, P. Garniron -W. Jaeschke (ἐπιμ.), Hamburg, F. Meiner Verlag, 1996, σ. 59.

του Πλάτωνος είναι αντίθετος προς τον ρεαλισμό του Άριστοτέλη, έναν ρεαλισμό με την πιο κοινότοπη σημασία (Realismus im trivialsten Sinne).

Σταματώ εδώ. Ο Hegel χαρακτηρίζει τον Άριστοτέλη ως ένα από τα πιο πλούσια, τα πιο έπιστημονικά, τα πιο περιεκτικά, τα πιο βαθειά ιδιοφυή πνεύματα που υπήρξαν ποτέ, δίνει το στίγμα της όλης εικόνας του Σταγειρίτη.

Ός άνθρωπος, ο Άριστοτέλης πικράθηκε πολύ στην ζωή του.

Προς ιατρού βασιλικής Αύλης φθάνει στα 17 του χρόνια στην πάγκαλη Αθήνα, για να σπουδάσει στην Ακαδημία του Πλάτωνος. Να εικάσουμε ότι αισθάνθηκε «έπαρχιώτης» θά ήταν ίσως απλώς εικασία. Θα ήταν πιο εύλογο να υποθέσουμε ότι έθαύμασε την ωραιότητα της πόλης των Αθηναίων. Ο ίδιος βέβαια δεν έγινε ποτέ Αθηναίος πολίτης. Λέγεται ότι ο χώρος κοντά στον Λύκειον Απόλλωνα αγοράστηκε από μαθητές του και εκεί θα ιδρύσει μετά από χρόνια την Σχολή του, το Λύκειον.

Ός παιδαγωγός ο Άριστοτέλης διέγινωσε τον χαρακτήρα του νεαρού Αλέξανδρου στα χρόνια της Μιέζας, όταν ανέλαβε την μόρφωση του βασιλόπαιδος.

Όρμητικός και παρορμητικός, όξύθυμος, τολμηρός και μεγαλόψυχος, ο Αλέξανδρος, στρατηγική ιδιοφυΐα, δέχεται από τον Άριστοτέλη το απάνθισμα της τότε παιδείας, παρακολουθεί τον δάσκαλό του να τον μυεί, μαζί με τους συμμαθητές του στους δρόμους της γνώσης, στην ποίηση των τραγικών, στα όμηρικα έπη και στους ήρωές τους.

Από την έκστρατεία του θά του παραπονεθεί άργότερα ο Αλέξανδρος ότι δημοσίευσε τους «άκροαματικούς λόγους» και ότι έτσι ο Άριστοτέλης τους κατέστησε κτήμα των πολλών. Και θά του άπαντήσει ο δάσκαλός του, άπλά και ανθρώπινα, ότι δεν πρέπει να διαμαρτύρεται πιστεύοντας ότι θά έπρεπε οι λόγοι να παραμείνουν άπόρρητοι. Όποιος, του γράφει, δεν έχει άκουσει ο ίδιος τους άκροαματικούς λόγους και να τους διαβάσει δεν θά τους καταλάβει· μόνο σέ όσους τους άκουσαν είναι κατανοητοί:

Άριστοτέλης βασιλεΐ Αλέξανδρω εύ πράττειν

Έγραψάς μοι περί των άκροαματικών λόγων οϊόμενος δεΐν αυτούς φυλάττειν εν άπορρήτοις, ίσθι οϋν αυτούς και έκδεδομένους και μη έκδεδομένους· ζυνετοί γάρ είσι μόνοις τοίς ήμϋν άκούσασιν έρρωσο.⁵

Ξανά και ξανά συμβουλεύει ο Άριστοτέλης τον Αλέξανδρο να έλέγχει τον θυμό του. Όπως ο καπνός, σημειώνει, δεν μάς άφήνει να βλέπουμε, έτσι και ο θυμός συσκοτίζει τον νοϋ.⁶

Άλλωστε, του γράφει, ο θυμός και ή όργή δεν μπορεί να στρέφονται προς τους «μικρότερους» αλλά προς τους καλύτερους. Και έσϋ δεν είσαι ίσος με κανέναν.

⁵ V. Rose, *Aristotelis Qui ferebantur librorum fragmenta*, Teubner 1967 (1886), fr. 662.

⁶ Rose, ό.π. (σημ. 5), fr. 660 = Stob. flor. 20,55.

*Ἀλέξανδρον Ἀριστοτέλης ὀργιζόμενον [...] πρὸς αὐτὸν γέγραφεν.
ὁ θυμὸς καὶ ἡ ὀργὴ οὐ πρὸς ἡσούς ἀλλὰ πρὸς τοὺς κρείττους γίνεται·
σοὶ δὲ οὐδεὶς ἴσος.⁷*

Καὶ ὅμως, πάνω στὸν θυμὸ του, θὰ διατάξει ὁ Ἀλέξανδρος τὴν θανάτωση τοῦ Καλλισθένη, τοῦ ἀνηψιοῦ τοῦ δασκάλου του. Καὶ τότε πικραίνεται ὁ δάσκαλος καὶ ἀποξενώνεται ἀπὸ τὸν μαθητὴ του. Ἦταν μεγάλη ἡ πίκρα αὐτῆ τοῦ Ἀριστοτέλη, πὺ ἦρθε μετὰ τὸν κλονισμό πὺ ὑπέστη ἀπὸ τὸν ἄγριο θάνατο τοῦ Ἑρμῖα τοῦ φίλου του.⁸

Τὴν πρώτη αὐτῆ πικρία ἀκολουθεῖ μία δεύτερη. Τοῦ ἀφαιροῦν οἱ Ἀθηναῖοι τὸ 323 π.Χ. μετὰ τὴν εἶδηση τοῦ θανάτου τοῦ Ἀλεξάνδρου τίς δημόσιες τιμές πὺ τοῦ εἶχαν ἀποτίσει μὲ ψήφισμα τοῦ ἀμφικτιονικοῦ συμβουλίου στοὺς Δελφούς. Εἶχε στηθεῖ στήλη σὲ ἀναγνώριση τοῦ ἔργου πὺ τοῦ εἶχαν ἀναθέσει καὶ τὸ ὅποιο εἶχε φέρει εἰς πέρας. Τοῦ εἶχαν ζητήσει νὰ κάνει, μαζί μὲ τὸν Καλλισθένη, ἔρευνα, γιὰ νὰ συντάξουν τὸν κατάλογο ὄλων τῶν Πυθονικῶν⁹ καὶ νὰ καταγράψουν τὴν ἱστορία τῶν ἀγώνων ἀπὸ τὴν θέσπισή τους. Αὐτὸ εἶχε γίνεῖ στὰ 335 π.Χ.¹⁰

Τὸ πληροφορήθηκε ὁ Ἀριστοτέλης καὶ γράφει στὸν φίλο του Ἀντίπατρο, τὸν ἀντιβασιλέα τῆς Μακεδονίας: ὡς πρὸς τὴν ἀφαίρεση τῶν τιμῶν οὔτε μὲ ἔνοιαξε ἀλλὰ οὔτε καὶ δὲν μὲ ἔνοιαξε.

μήτε μοι σφόδρα μέλλειν ὑπὲρ αὐτῶν μήτε μοι μηδὲν μέλλειν.¹¹

Γράφει τὴν ἀλήθεια –ποιὸς δὲν θὰ πικραινόταν;– ἀμβλύνοντας ὡστόσο τὸ συναίσθημα μὲ ἀνθρώπινη, φιλοσοφημένη στάση.

Ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε παντρευτεῖ δύο φορές, τὴν πρώτη μὲ τὴν Πυθιάδα, τὴν μικροανηψιά τοῦ Ἑρμῖα, καὶ, μετὰ τὸν θάνατό της, μὲ τὴν Ἑρπυλλίδα τὴν ὅποια δὲν ξεχνᾶ στὴν διαθήκη του, γιὰ τὸν εἶχε φροντίσει (*ὅτι σπουδαία περὶ ἐμοῦ ἐγένετο*)¹² καὶ εἶχε ἀποκτήσει μαζί της δύο παιδιά, τὸν γιὸ Νικόμαχο καὶ τὴν κόρη Πυθιάδα.

Σὰν ἔφτασε ἡ εἶδηση τοῦ θανάτου τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ οἱ ὀπαδοὶ τῆς ἀντιμακεδονικῆς παράταξης στὴν Ἀθήνα «ἦρθαν στὰ πράγματα», ὁ Ἀριστοτέλης, Μακεδὼν καὶ φίλος τοῦ Ἀντίπατρο, τοῦ ἰσχυροῦ ἀνδρα τῆς Μακεδονίας, ἀντιλαμβάνεται πὺς ἡ ζωὴ του στὴν Ἀθήνα κινδυνεύει –*τὸ Ἀθήνησι διατρίβειν ἐργῶδες*, γράφει στὸν Ἀντίπατρο– καὶ καταφεύγει στὸ κτῆμα τῆς μητέρας του στὴν Χαλκίδα. Καὶ ἐκεῖ ὁ φιλόσοφος, ὁ ὅποιος *ὑπερβέβηκεν τὰ ἀνθρώπινα* στὴν φιλοσοφία, ὁ

⁷ Rose, ὁ.π. (σημ. 5), fr. 659 = Aelian var. hist. 12,54.

⁸ Πρβλ. σ. 327.

⁹ *Πυθονικῶν ἔλεγχοι*, ΔΠ V26.

¹⁰ *Πυθονικῶν ἔλεγχοι*, ὁ.π. (σημ. 9).

¹¹ Rose, ὁ.π. (σημ. 5), fr. 666 = Aelian var. hist. 14,1.

¹² *Πυθονικῶν ἔλεγχοι*, ὁ.π. (σημ. 9), ΔΠ V12.

όποιος ξεπέρασε σὲ βάθος τὸν Πλάτωνα, ὅπως γράφουν οἱ βιογράφοι του, θὰ ζήσει τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του στὴν μεγαλύτερη μοναξιά.

Μόνος, κλεισμένος στὸν ἑαυτό του, βρίσκει πιά εὐχαρίστηση στοὺς μύθους.

*ὄσω γὰρ αὐτίτης καὶ μονώτης εἰμί, φιλομυθότερος γέγονα.*¹³

Εἶναι τὸ τελευταῖο γράμμα στὸν Ἀντίπατρο.

Ἀπὸ τὰ νιάτα του εἶχε προσέξει τὴν ἀξία τῶν μύθων. Ὅποιος τοὺς ἀγαπᾷ εἶναι κάπως καὶ φιλόσοφος, ἀφοῦ ὁ μῦθος κρύβει θαυμαστά πράγματα:

*διὸ καὶ ὁ φιλόμυθος φιλόσοφός πῶς ἐστίν· ὁ γὰρ μῦθος σύγκειται ἐκ θαυμασιῶν*¹⁴.

Καὶ τώρα βυθισμένος στὴν μοναξιά του ξαναβρίσκει ὅλη τὴν γοητεία τους.

Σὲ δύο ὄψεις τοῦ Ἀριστοτέλη θὰ σταθῶ τώρα: στὸν σεβασμὸ στὴν παράδοση, στὴν ἀγάπη στὴν φύση.

Στρέφεται στὰ «παραδεδομένα», στὰ ὅσα μᾶς κληροδότησαν οἱ «ἀρχαῖοι» καὶ οἱ «παμπάλαιοι», σὲ ὅσα ἔγραψαν οἱ προγενέστεροι, γιατί ὑπάρχει πάντα μιὰ ἀλήθεια στὰ «καταλελειμμένα τοῖς ὕστερον». Καὶ αὐτὸ ὄχι μόνο γιατί ἐμπλουτίζουμε τίς γνώσεις μας ἀλλὰ γιατί οἱ θεωρίες τους, «τὰ πεπονημένα», μᾶς ὠφελοῦν.¹⁵ Δὲν μπορεῖ ὅ,τι ἔχουν σκεφθεῖ οἱ πολλοὶ καὶ παλαιοὶ νὰ εἶναι τελείως λάθος.¹⁶

Τὰ παραδεδομένα δὲν ἀφοροῦν μόνο φιλοσοφικὲς ἀντιλήψεις ἢ θεωρίες. Εἶναι καὶ ἡ ὅλη παράδοση τῆς λαϊκῆς σοφίας. Μελετᾷ τὰ γνωμικά, τὸν ἀπασχολεῖ ἡ προέλευση τοῦ «γνώθι σεαυτόν» καὶ καταγράφει τίς παροιμίες.¹⁷

Ἄς ἀναρωτηθοῦμε ὅμως, ἐὰν ὑπάρχει κάτι βαθύτερο πίσω ἀπὸ τὸν σεβασμὸ τοῦ Ἀριστοτέλη στὴν παράδοση. Ἀσφαλῶς καὶ ὑπάρχει καὶ εἶναι δεμένο μὲ τὴν ὅλη του φιλοσοφία. Εἶναι ἡ πίστη του ὅτι τὸ παλαιόν, τὸ ἀρχαῖον εἶναι πιὸ κοντὰ στὴν φύση.¹⁸ Ἡ φύση εἶναι ἡ μεγάλη ἀγάπη του, ἃς τὸ ἐπαναλάβουμε.

Βλέπουμε ἔτσι ἕναν Ἀριστοτέλη νὰ λαμβάνει σοβαρὰ ὑπόψη του τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας τῶν παλαιότερων· τὰ καλῶς εἰρημένα νὰ τὰ συμπεριλαμβάνει στὴν δική του ἔρευνα, τὰ μὴ καλῶς εἰρημένα νὰ μὴν τὰ ἀπορρίπτει, ἀλλὰ ἀπλῶς νὰ τὰ συγκρατεῖ στὴν μνήμη του.¹⁹

¹³ Rose, ὁ.π. (σημ. 5), fr. 668.

¹⁴ *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Α 982 b 18.

¹⁵ *Βλ. Ἠθικά Εὐδήμεια*, 1216 b 31: «ἔχει γὰρ ἕκαστος οἰκεῖόν τι πρὸς τὴν ἀλήθειαν». Πρβλ. *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Α 1074 b 1-4: «παραδέδοται δὲ παρὰ τῶν ἀρχαίων καὶ παμπάλαιων ἐν μύθῳ σχήματι καταλελειμμένα τοῖς ὕστερον [...]» καὶ *Ἠθικά Νικομάχεια*, 1143 b 10-14.

¹⁶ Σοφιστικοὶ Ἐλεγχοὶ 183 b 17 κ.έ. Πρβλ. καὶ 13.

¹⁷ Düring, 457-458.

¹⁸ *Ρητορικὴ Β'* 1387 a κ.έ.

¹⁹ *Περὶ ψυχῆς*, Α 403 b 20 κ.έ.

Τέλος, βλέπουμε έναν Άριστοτέλη να σκύβει με περίσσιο ενδιαφέρον αλλά και θαυμασμό στην ζωϊκή φύση.

*Ἐν πᾶσι γὰρ τοῖς φυσικοῖς ἔνεστί τι θαυμαστόν.*²⁰

Εἶναι αξιοσημείωτο ὅτι ἀπὸ τὰ ὠραιότερα χωρία στὸ corpus εἶναι ἐκεῖνα ποὺ ἀπαντοῦν στὶς πραγματεῖες γιὰ τὰ ζῶα.

Ἀρκεῖ, γράφει, στὸ *Περὶ ζῶων μορίων*, νὰ μποροῦμε νὰ διακρίνουμε, νὰ ἔχει δηλαδὴ κανεὶς τὴν φυσικὴ περιέργεια τοῦ ἐπιστήμονος (*φύσει φιλόσοφος*), γιὰ νὰ ἀντιληφθεῖ ὅτι ὅλοι οἱ ζῶντες ὄργανισμοὶ προσφέρονται γιὰ ἔρευνα καὶ γιὰ μελέτη, γιὰτὶ δὲν ὑπάρχουν κατώτεροι ἢ ἀνώτεροι ὄργανισμοὶ (*μήτε ἀτιμότερον μήτε τιμώτερον*).

Καὶ ἀκολουθεῖ σὰν ἐξομολόγηση ἡ χαρὰ ποὺ νοιώθει κανεὶς σὰν μελετᾶ τὴν φύση:

*Ἡ δημιουργήσασα φύσις ἀμηχάνους ἡδονὰς παρέχει τοῖς δυναμέ-
νοισ τὰς αἰτίας γνωρίζειν καὶ φύσει φιλοσόφοις.*²¹

Εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ χαρὰ ποὺ αἰσθανόμαστε ὅλοι, ὅταν μποροῦμε καὶ φθά-
νομε στὴν γνώση τῶν φυσικῶν πραγμάτων ποὺ ἡ φύση προσφέρει. Αὐτὴ εἶναι
λοιπὸν ἡ βαθύτερη ἀγάπη τοῦ Ἀριστοτέλη: ἡ φύση. Γιατὶ αὐτὴ κρύβει καὶ κάτι τὸ
θεϊκό:

*Πάντα γὰρ φύσει ἔχει τι θεῖον.*²²

Εἶναι καιρὸς νὰ φέρουμε μπροστὰ στὰ μάτια μας τὴν θαυμαστὴ εἰκόνα ποὺ
φανερώνει τὴν ἀγάπη, τὸν θαυμασμό τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴν φύση καὶ ὅλο τὸν
φυσικὸ κόσμο. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀλληγορία του στὸ Γ' βιβλίο τοῦ χαμένου δια-
λόγου *Περὶ φιλοσοφίας*. Ὁ Κικέρων εἶχε διαβάσει τὸ ἔργο, καὶ τὴν ἀλληγορία μᾶς
μεταφέρει ὁ στωικὸς Lucilius Balbus, ὁ ὁποῖος συζητεῖ, στὸ *de natura deorum*, μὲ
ὀπαδοὺς ἄλλων φιλοσοφικῶν σχολῶν τὸ θέμα τῆς φύσης τοῦ θεοῦ.

Ἄς τὴν μεταφέρουμε σὲ ἐλεύθερη ἀπόδοση ἀπὸ τὸ λατινικὸ κείμενο:²³

Ἐὰν ὑπῆρχαν ἄνθρωποι, γράφει ὁ Ἀριστοτέλης, ποὺ θὰ ζοῦσαν
κάτω ἀπὸ τὴν γῆ σὲ ἄνετες καὶ φωτεινὲς κατοικίες, στολισμένες μὲ
ἀγάλματα καὶ πίνακες καὶ μὲ ὅλες τὶς πολυτέλειες ποὺ ἀπολαμβάνουν
ὅσοι θεωροῦνται εὐδαίμονες· ἐὰν θὰ εἶχαν ἀκούσει ὅσα λέγονται γιὰ
ὀρισμένες θεότητες ποὺ ὑπάρχουν καὶ γιὰ θεϊκὲς δυνάμεις, χωρὶς νὰ

²⁰ *Περὶ ζῶων μορίων*, A 645 a 17-18.

²¹ *Περὶ ζῶων μορίων*, 645 a 9-11.

²² *Ἠθικά Νικομάχεια*, 1153 b 32.

²³ *De natura deorum*, II 95.

ἔχουν ποτὲ ἀνεβῆ ἰσθμὸν τῆς γῆς· ἐὰν κάποια στιγμή τὰ σαγόνια τῆς γῆς θὰ ἀνοίγαν καὶ οἱ ἄνθρωποι θὰ κατόρθωναν νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὴν κρυμμένη κατοικία τους καὶ νὰ βγοῦνε στὸν χῶρο ὅπου ἐμεῖς κατοικοῦμε· ἐὰν τότε ξαφνικὰ ἔβλεπαν τὴν γῆ καὶ τὰ πελάγη καὶ τὸν οὐρανὸ· ἐὰν ἔβλεπαν τὰ πλατεῖα σύννεφα καὶ τοὺς δυνατοὺς ἀνέμους καὶ τὸν ἥλιο, ἐὰν ἀντιλαμβάνονταν τὸ μέγεθός του καὶ τὴν δυνατότητα νὰ δημιουργεῖ τὴν ἡμέρα φωτίζοντας ὅλα στὸν οὐρανὸ· καὶ τὴν νύχτα νὰ πέφτει στὴν γῆ καὶ νὰ ἀτενίζουν ἔτσι τὸν ἑναστρο οὐρανὸ καὶ νὰ βλέπουν τίς μεταβολὰς στὶς φάσεις τῆς σελήνης, πότε δηλαδὴ νὰ μεγαλώνει καὶ πότε νὰ μικραίνει καὶ τὴν ἀνατολὴ καὶ τὴν δύση ὄλων τῶν οὐρανίων σωμάτων καὶ τίς τροχιὰς τους νὰ εἶναι ἴδιες καὶ αἰώνιες, ὅταν θὰ ἔβλεπαν ὅλα αὐτὰ, σίγουρα θὰ σκέφτονταν ὅτι οἱ θεοὶ ὑπάρχουν ([...] esse deos) καὶ ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ θαυμαστὰ ἔργα ἦταν ἀπὸ τὸ χεῖρι τους.

Αὐτὸν τὸν θαυμαστὸ κόσμον, τὸ σύμπαν ἀλλὰ καὶ τὸν γήινο φέρνει μπροστὰ στὰ μάτια μας ἡ ἀλληγορία.

Ἡ εἰκόνα εἶναι πράγματι ἐκπληκτικὴ. Ἡ ἰδέα ὅτι αὐτὴ ἡ γῆ μας καὶ ὁ οὐρανός μας –γῆ καὶ οὐρανὸ πού βλέπουμε κάθε μέρα– θὰ ἦταν κάτι θαυμαστὸ, ἐκθαμβωτικὸ στὰ μάτια ὄλων ἐκείνων, οἱ ὅποιοι ἀπὸ κάτω ἀπὸ τὴν γῆ θὰ ἀνέβαιναν στὴν ἐπιφάνεια καὶ ἔβλεπαν τὸ ὅλο θέαμα γιὰ πρώτη φορὰ νὰ λάμπει στὸ φῶς τοῦ ἡλίου, αὐτὴ ἡ ἰδέα κρύβει καὶ δύναμη καὶ βάθος. Ἄντι νὰ ὑψώνουμε τὰ βλέμματα ψηλά, ἄς τὰ στρέψουμε στὴν ὁμορφιά αὐτοῦ ἐδῶ τοῦ κόσμου.

Ἄς θυμηθοῦμε τὸν Πλάτωνα καὶ τὴν περίφημη ἀλληγορία τοῦ σπηλαίου. Εἶναι πολὺ γνωστὴ γιὰ νὰ ἀναφερθοῦμε σ' αὐτήν, ἔστω περιγραφικὰ ἐδῶ.

Ἄξιζει ὅμως νὰ ἰδοῦμε τὴν μεγάλη διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς δύο ἀλληγορίες.

Καὶ ἐδῶ ὑπάρχει ἀνάβαση, ὅπως ὑπάρχει καὶ γιὰ τὸν ἀπελευθερωμένο τοῦ πλατωνικοῦ σπηλαίου. Μόνον πού τὸ ξεκίνημα εἶναι διαφορετικόν. Φεύγει ἀπὸ τὴν γῆ ὁ τελευταῖος, γιὰ νὰ ὑψωθεῖ ψηλὰ ἐκεῖ πού τὸν σπρώχνει ὁ πόθος τῆς γνώσης. Ἀνεβαίνουν καὶ οἱ ἄνθρωποι τοῦ Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ βλέπουν τὸν γήινο, τὸν χειροπιαστὸ κόσμον τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων καὶ τὸ θάμβος τοῦ οὐρανοῦ. Αὐτὸς εἶναι ὁ ὑψηλὸς κόσμος γιὰ ὅσους ζοῦνε κάτω ἀπὸ τὴν γῆ. Καὶ αὐτὸν τὸν κόσμον μποροῦμε νὰ τὸν γνωρίσουμε. Καὶ ὅταν τὸν γνωρίσουμε καλά, τότε βλέπουμε καὶ αὐτὸ πού ἀπὸ τὴν ἀρχὴ δὲν παρατηροῦμε: βλέπουμε τὴν ἀρχὴ πού τὸν διέπει, καὶ τότε ὁ ἀόρατος, γιὰ τοὺς πολλοὺς, κόσμος γίνεται ὁρατὸς στὰ μάτια ὅσων μποροῦν μὲ δύναμη νοῦ ἀλλὰ καὶ ψυχῆς νὰ τὸν ἀτενίζουν.

Ἄόρατος καὶ ὁρατὸς κόσμος εἶναι ἕνας καὶ ἴδιος κόσμος. Αὐτὸ εἶναι τὸ νόημα τῆς ἀριστοτελικῆς εἰκόνας.

Δὲν ὑπάρχει κατώτερος καὶ ἀνώτερος κόσμος. Δὲν ὑπάρχει κατώτερος καὶ ἀνώτερος ζωντανὸς ὀργανισμὸς. Κάθε μέρος τῆς φύσης, καὶ τὸ μικρὸ κομματά-

κι, είναι κάτι θαυμαστό, αφού ανήκει στο θαυμαστό όλο που βλέπει αλλά και κατανοεί ο νους του ανθρώπου, ή θεϊκή μας δύναμη, γιατί είναι θεϊός ο νους.

Όμολογία πίστης του Αριστοτέλη είναι αυτό το χωρίο από το Γ' βιβλίο του *Περὶ φιλοσοφίας*, που μεταφέρει ως έχει από τα ελληνικά ο Κικέρων. Πίστη στον κόσμο, τον γήινο αλλά και τον όλο κόσμο του σύμπαντος.

Όπως είπαμε, ή διαφορά με την πλατωνική εικόνα είναι εύκολα διακριτή.

Ό ίδιος πόθος σπρώχνει τον άνθρωπο στην γνώση. Πόθος που ώθει τον άνθρωπο να ύψωθεί στην αναζήτηση της γνώσης και να αρχίσει την ανάβαση. Στον Πλάτωνα το σημείο εκκίνησης, ή αφετηρία είναι ο έδω φυσικός κόσμος, στον Αριστοτέλη είναι ένας υπόγειος, φανταστικός κόσμος, και ψηλά, στο τέρμα βρίσκεται ο δικός μας κόσμος.

Έγκαταλείπει, γράψανε, ο Αριστοτέλης το πλατωνικό κλίμα' ούτε υπερούρανιος τόπος, όπως στον *Φαίδρο*, ούτε υψηλότερος ιδεατός χώρος ιδεών, καθαρά υπερβατικός. Η γλώσσα του Αριστοτέλη θυμίζει βέβαια την εικόνα του σπηλαίου στον Πλάτωνα και την ατμόσφαιρα του *Φαίδωνος*, μόνο που έδω, για τον Αριστοτέλη, είναι ο δικός μας κόσμος που είναι ο ανώτερος τόπος της αλήθειας και του φωτός [...]. Δεν ζούμε σε σπήλαιο, αλλά στην ήλιοφάνεια, και είναι αληθινό το φώς του ήλιου. Η αλήθεια βρίσκεται γύρω μας και όχι απλώς, όπως θα το ήθελε ο Πλάτων, σε μιάν ανώτερη σφαίρα' ακόμη και ή μίμηση μπορεί να μάς μεταφέρει κάτι από την πραγματικότητα αυτού του όποιου είναι μίμηση. Η πραγματικότητα είναι έδω μπροστά μας, εάν θα μπορούσαμε να γνωρίζουμε πώς να την άτενίσουμε.

Εάν παρέθεσα τα σχόλια του Guthrie²⁴ είναι γιατί ρίχνουν, πιστεύω, φώς στην αγάπη του Αριστοτέλη για τουτον έδω τον κόσμο αλλά και στην πίστη του ότι και αυτός ο κόσμος και ο ουρανός κυβερνώνται από μονάρχη. Η αρχή κυβερνά τον κόσμο' δεν τον έχει δημιουργήσει.

Ο Jaeger θα τονίσει και αυτός την προσέγγιση στην πλατωνική αλληγορία. Στην μαρτυρία του Κικέρωνος, γράφει, παρατηρούμε την όμοιότητα της μεταφοράς της εικόνας του σπηλαίου, πλατωνικής έμπνευσεως, άντεστραμμένη όμως. Έδω, στον Αριστοτέλη, βλέπουμε να ρέει ένα νέο αίσθημα του κόσμου. Οί άνθρωποι είναι μορφωμένοι, καλλιεργημένοι. Βγαίνουν μία ήμέρα στο φώς και βλέπουν γύρω τους το θαύμα της πραγματικότητας, την κίνηση του σύμπαντος, το θεϊκό οικοδόμημα. Ο άνθρωπος, ο όποιος βγαίνει στο φώς, δεν βλέπει έναν κόσμο από πάνω του, αλλά αυτόν που είναι όρατός σε όλους και όμως παραμένει άορατος. Ο Αριστοτέλης διαμορφώνει, τώρα, διαφορετικά την γνωστή πλατωνική αλληγορία του σπηλαίου.

²⁴ W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy, vol. VI, Aristotle. An Encounter*, Cambridge, Cambridge University Press, 1981, σσ. 87-88.

Ἐπιγραμματικά τονίζει ὁ Jaeger τὴν χαρακτηριστικὴ ἀλλαγὴ: τὴν θέσιν τῶν ιδεῶν τὴν παίρνει στὸ *Περὶ φιλοσοφίας* ὁ κόσμος (σύμπαν). Ὁ Ἀριστοτέλης, γράφει, ἔχει συνείδηση ὅτι εἶναι ὁ πρῶτος Ἕλληνας ποὺ ἀτενίζει τὸν πραγματικὸ (real) κόσμον μὲ τὰ μάτια τοῦ Πλάτωνος, ὅτι στὴν θέσιν τῶν εἰδῶν συλλαμβάνει μίαν θεώρησιν τοῦ κόσμου, μέσα ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ στοιχεῖο ὑψώνεται στὸ θαῦμα τῶν μορφῶν καὶ τῆς τάξης, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπον στὴν ἰδέαν τοῦ θεϊκοῦ κυβερνήτη.²⁵

Ἡ εἰκόνα τῶν καλλιεργημένων ἀνθρώπων καὶ τῶν ὥραϊα διακοσμημένων κατοικιῶν μὲ ἔργα τέχνης, ἔχει συμβολικὸ χαρακτῆρα. Τείνει νὰ καταδειχθεῖ ἡ ὁμορφία τοῦ γήινου κόσμου, ἡ εὐταξία στὸ σύμπαν καὶ ἡ ἀρμονικὴ κίνηση τῶν οὐρανίων σφαιρῶν. Αὐτὸς ὁ θαυμαστὸς κόσμος δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα τύχης.

Προσωπικὰ δὲν πιστεύω ὅτι πρόθεση τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι νὰ προσφέρει ἐδῶ μίαν κοσμολογικὴ ἀπόδειξιν τῆς ὑπαρξῆς ἐνὸς δημιουργοῦ, ὁ ὁποῖος δημιούργησε τὸν κόσμον. Ἡ ἰδέα ἐνὸς θεοῦ-δημιουργοῦ δὲν ὑπάρχει στὸν Ἀριστοτέλη. Ἴσως, ἡ σχέση καλλιτεχνήματα – φυσικὸς κόσμος νὰ παραπέμπει ἀναλογικὰ στὴν σχέση τέχνη – φύσις, ὅπου ἡ τάξις στὸ σύμπαν παρουσιάζεται ὡς ἀποτέλεσμα μιᾶς πρώτης ἀρχῆς.

Αὕτῃ εἶναι ἡ θέση τοῦ Aubenque, ὁ ὁποῖος ἀπορρίπτει τὴν ἐρμηνεῖαν τῆς ἀλληγορίας ὡς κοσμολογικῆς ἀποδείξεως γιὰ τὴν ὑπαρξιν τοῦ θεοῦ. Ἡ ἀλληγορικὴ τῆς μορφῆς δείχνει ὅτι πρόκειται στὴν κυριολεξία γιὰ «ἀναλογία», δηλαδὴ γιὰ συμμετρίαν. Ὁ Ἀριστοτέλης θέλει νὰ πεί ὅτι ἡ ἐκπληξὴ ποὺ προκαλεῖ στὸν φυσιολογικὸ ἄνθρωπον ἡ θέασις τοῦ οὐρανοῦ εἶναι ἀνάλογη μὲ ἐκείνη τοῦ τρωγλοδύτη, ὁ ὁποῖος ἀνακαλύπτει ἀπτόμα τὸ φῶς τῆς ἡμέρας. Στὸν μῦθον, σημειώνει, ὑπάρχουν δύο χωριστὲς περιοχάς. Συμβολίζουν τὸν ἀληθινὸ χωρισμὸ τοῦ πραγματικοῦ σύμπαντος ἀπὸ τὸν κόσμον τὸν γήινον. Ἐὰν ὁ Ἀριστοτέλης ἤθελε νὰ ἀποδείξει τὴν ὑπαρξιν τοῦ θεοῦ μέσα ἀπὸ τὴν τάξιν τοῦ σύμπαντος, θὰ εἶχε παρουσιάσει τὸ ἴδιον ἐπιχείρημα, μὲ ἄλλῃ μορφῇ καὶ ὄχι μὲ μορφῇ ἀλληγορικῇ, ὅπου τὰ φαινόμενα τοῦ γήινου κόσμου δὲν θὰ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ὡς σύμβολα ἀλλὰ ὡς αὐτὸ ποὺ εἶναι.²⁶

Ἡ εἰκόνα ἐνὸς κάτω κόσμου εἶναι βέβαια οἰκεία στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ παράδοσις. Ἐδῶ ὅμως δὲν πρόκειται γιὰ κάθοδον στὸν Ἄδην. Τὸ ἀντίθετον. Ὁ κάτω κόσμος εἶναι ὁ κόσμος ὅπου οἱ ἄνθρωποι εὐτυχισμένοι ζοῦν καὶ κινοῦνται σὲ ἕναν ἄνθρωπον, ὁ ὁποῖος δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὸν κόσμον τὸν ὁποῖον καθημερινὰ ἐμεῖς ἀντικρίζομε. Ὁ Ἀριστοτέλης μᾶς ζητεῖ νὰ φανταστοῦμε πῶς θὰ τὸν ἀντί-

²⁵ W. Gaeger, *Aristoteles. Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*, Berlin, Weidmann, 1924, σ. 168 κ.έ.

²⁶ P. Aubenque, *La problem de l'être che Aristotele*, Paris, P.U.F., σ. 345 καὶ 345 σημ. 3.

κρυζε κάποιος πού δὲν θὰ εἶχε ἀτενίσει ποτὲ τὴν γῆ, τὸν οὐρανό, τὸν ἥλιο. Δὲν θὰ ἦταν γι' αὐτὸν ὁ κόσμος κάτι ἐκπληκτικό; Καὶ δὲν εἶναι καὶ γιὰ μᾶς κάτι τὸ θαυμαστό -ἡ φύση- ὅπως μᾶς δίνεται στὶς αἰσθήσεις μας; Μᾶς ζητεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, *ex silentio*, βέβαια νὰ εἴμαστε ἀνοιχτοὶ στὴν θέαση ἑνὸς φυσικοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος μόνο τὸν θαυμασμό μπορεῖ νὰ κινήσει.

Δὲν ἀναζητεῖ ἐδῶ ἀπόδειξη γιὰ τὴν ὑπαρξη μιᾶς πρώτης ἀρχῆς στὸ σύμπαν ὁ Ἀριστοτέλης. Τὸν δικό του θαυμασμό μᾶς μεταφέρει ἡ ἀλληγορία καὶ αὐτὸν θέλει νὰ μεταδώσει.

Τελειώνοντας, πρέπει νὰ σᾶς ὁμολογήσω ὅτι ἡμουν πάντα ἐπιφυλακτικὴ νὰ δέχομαι τὴν εἰκόνα ἑνὸς Ἀριστοτέλη «ἀντικειμενικοῦ παρατηρητῆ», ὁ ὁποῖος μὲ κριτικό ἀλλὰ ψυχρὸ βλέμμα στὰ πράγματα μᾶς μεταφέρει τὶς γνώσεις του καὶ τὶς θεωρίες του. Μία τέτοια εἰκόνα προβάλλει βέβαια μέσα ἀπὸ τὰ ἔργα του. Ὑπάρχει ὅμως καὶ σὰν μιὰ κρυφὴ διάσταση στοὺς λόγους, ὅπου ἔχει κανεὶς τὴν ἐντύπωση ὅτι, κατὰ καιροὺς, κάτι τοῦ ξεφεύγει, κάτω ἀπὸ τὸν μανδύα τοῦ αὐστηροῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου. Εἶναι σὰν νὰ ξεχνιέται νὰ κρύψει τὶς σκέψεις του, σὰν νὰ τὶς φανερώνει, χωρὶς νὰ τὸ θέλει.

Μέσα ἀπὸ λιτὲς ἀλλὰ περιεκτικὲς ἐπιστημονικὲς διατυπώσεις ξεγλυστρά κάτι σὰν προσωπικὸς τόνος. Τὸ ὕφος εἶναι αὐστηρό. Καὶ ὅμως, ὁ τόνος τοῦ λόγου γίνεται προσωπικός, ὅταν ἀποκαλύπτει κάτι βαθύτερο πού τὸν ἔχει σφραγίσει. Πῶς νὰ κρύψει τὴν ἀγάπη του γιὰ τὴν φιλοσοφία, ὅπως καταγράφεται στὸν *Προτρεπτικόν*: *πάντως ἄρα φιλοσοφητέον*; Πῶς νὰ κρύψει τὴν συγκίνησή του μπροστὰ στὴν εἰκόνα τῆς φύσης [...] *ἔστι τι θαυμαστόν*, θὰ πεῖ, ἀλλὰ καὶ ἀπέναντι στοὺς θαυμαστοὺς μύθους, τοὺς γεμάτους. Πῶς νὰ μὴν ἐκφράζει τὸν θαυμασμό του, γιὰ τὸν μεγαλειώδη κόσμο τῶν οὐρανίων σωμάτων στὴν δική του ἀλληγορία; Πῶς νὰ μείνει ψυχρὸς μπροστὰ στὸ θεϊκὸ στοιχεῖο πού εἶναι ὁ νοῦς στὸν ἄνθρωπο, αὐτὸν τὸν νοῦ τὸν ὁποῖο ὀνομάζει *θεῖον*;

Αὐτὸν τὸν Ἀριστοτέλη, ὁ ὁποῖος μὲ πάθος αἰσθάνεται τὴν δύναμη τοῦ νοῦ (*ὁ νοῦς γὰρ ἡμῶν ὁ θεός*), τοῦ νοῦ πού εἶναι *τῶν ἡμῖν τὸ θεότατον*, πρέπει νὰ ἔχουμε μπροστὰ μας, ὅταν θὰ βαδίσουμε ἀπόψε καὶ αὔριο μαζί του στοὺς δρόμους, στοὺς δαιδάλους τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης του. Καὶ αὐτὴ φέρεται πάντα -καὶ εἶναι τὸ στίγμα γνήσιας ἐλληνικῆς διάστασης, ἀπὸ τὸ «θαυμάζειν» καὶ «ἀπορεῖν».